

WIKIPEDIA
The Free Encyclopedia

స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్

స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ (SBM), స్వచ్ఛ భారత్ అభియాన్ లేదా **క్లీన్ ఇండియా మిషన్** అనేది బహిరంగ మలవిసర్జనను తొలగించడానికి మరియు ఘన వ్యర్థాల నిర్వహణను మెరుగుపరచడానికి మరియు బహిరంగ మలవిసర్జన రహిత (ODF) గ్రామాలను సృష్టించడానికి భారత ప్రభుత్వం 2 అక్టోబర్ 2014న ప్రారంభించిన దేశవ్యాప్తంగా ప్రచారం . ఈ కార్యక్రమం ఋతు ఆరోగ్య నిర్వహణపై అవగాహన పెంచడం కూడా లక్ష్యంగా పెట్టుకుంది. ^[2] ఇది 2009లో భారత ప్రభుత్వం ప్రారంభించిన **నిర్మల్ భారత్ అభియాన్** యొక్క పునర్నిర్మించిన వెర్షన్. ^[3]^[4]

భారతదేశంలో మొదటగా 1954లో అధికారిక పారిశుధ్య కార్యక్రమం ప్రారంభించబడింది, తరువాత 1986లో సెంట్రల్ రూరల్ పారిశుధ్య కార్యక్రమం, 1999లో టోటల్ పారిశుధ్య ప్రచారం (TSC) మరియు 2012లో నిర్మల్ భారత్ అభియాన్ ప్రారంభించబడ్డాయి. ^[5]^[6] స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ (SBM) యొక్క దశ 1 2019 అక్టోబర్ 2 వరకు కొనసాగింది మరియు దశ 1 యొక్క విజయాలను బలోపేతం చేయడానికి దశ 2 2020–21 మరియు 2024–25 మధ్య అమలు చేయబడుతోంది. ^[7]

భారత ప్రభుత్వం ప్రారంభించిన ఈ మిషన్, మరుగుదొడ్లి నిర్మాణం ద్వారా మహాత్మా గాంధీ 150వ జయంతి అయిన 2019 అక్టోబర్ 2 నాటికి " బహిరంగ మలవిసర్జన రహిత " (ODF) భారతదేశాన్ని సాధించడం లక్ష్యంగా పెట్టుకుంది ^[8]. ప్రభుత్వ డేటా ప్రకారం, ఈ కాలంలో సుమారు 90 మిలియన్ల మరుగుదొడ్లు నిర్మించబడ్డాయి. ^[9] మిషన్ యొక్క మొదటి దశ లక్ష్యాలలో మాన్యువల్ స్కావెంజింగ్ నిర్మూలన, అవగాహన కల్పించడం మరియు పారిశుధ్య పద్ధతులకు సంబంధించి ప్రవర్తన మార్పు సామర్థ్యాన్ని పెంచడం కూడా ఉన్నాయి.

ఈ మిషన్ యొక్క రెండవ దశ బహిరంగ మలవిసర్జన రహిత స్థితిని నిలబెట్టుకోవడం మరియు ఘన మరియు ద్రవ వ్యర్థాల నిర్వహణను మెరుగుపరచడం, పారిశుధ్య కార్మికుల జీవితాలను మెరుగుపరచడం లక్ష్యంగా పెట్టుకుంది. ^[10] 2015లో ఐక్యరాజ్యసమితి స్థాపించిన సుస్థిర అభివృద్ధి లక్ష్యాల సంఖ్య 6 లో లక్ష్యం 6.2 వైపు పురోగమించడం ఈ మిషన్ లక్ష్యం. 2019లో అత్యల్ప బహిరంగ మలవిసర్జన రహిత స్థితిని సాధించడం ద్వారా, భారతదేశం రికార్డు సమయంలో దాని సుస్థిర అభివృద్ధి లక్ష్యం (SDG) 6.2 ఆరోగ్య లక్ష్యాన్ని సాధించింది, UN SDG లక్ష్యం 31 డిసెంబర్ 2030 కంటే పదకొండు సంవత్సరాలు ముందుగానే. ^[11]

స్వచ్ఛ భారత్ అభియాన్

एक कदम स्वच्छता की ओर

స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ను ప్రారంభించిన ప్రధాని మోదీ

నినాదం	పరిశుభ్రత వైపు ఒక అడుగు
దేశం	 భారతదేశం
కీలక వ్యక్తులు	పరమేశ్వరన్ అయ్యర్ , నరేంద్ర మోదీ (ప్రధాని)
ప్రారంభించబడింది	2 అక్టోబర్ 2014
స్థితి	దశ 1 పూర్తయింది, దశ 2 ప్రారంభించబడింది ^[1]
వెబ్‌సైట్	స్వచ్ఛభారత్ .మెగోవ్ .ఇన్ (http://swachhbharat.mygov.in/)

తీసుకురావడం మరియు స్థానిక స్థాయిలో

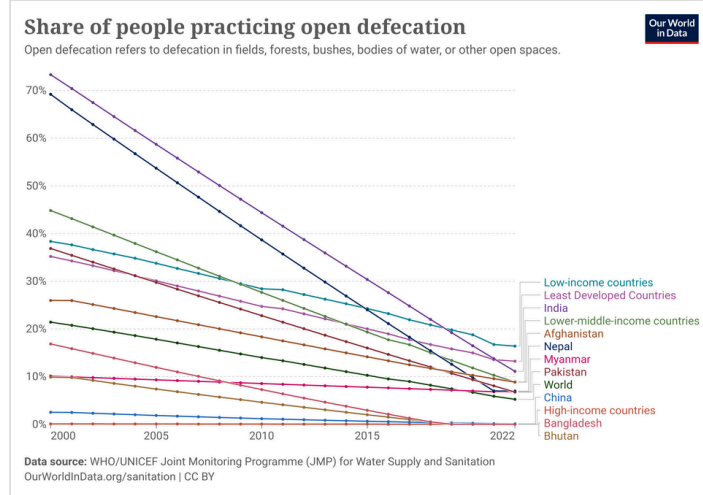
ఈ ప్రచారానికి అధికారిక పేరు హిందీలో ఉంది . ఆంగ్లంలో దీనిని "క్లీన్ ఇండియా మిషన్" అని అనువదిస్తారు. ఈ ప్రచారాన్ని అక్టోబర్ 2, 2014న న్యూఢిల్లీలోని రాజ్‌ఘాట్‌లో భారత ప్రధాన మంత్రి నరేంద్ర మోడీ అధికారికంగా ప్రారంభించారు . ఇది ఇప్పటివరకు భారతదేశంలోని అన్ని ప్రాంతాల నుండి 4,043 నగరాలు, పట్టణాలు మరియు గ్రామీణ ప్రాంతాలలో మూడు మిలియన్ల మంది ప్రభుత్వ ఉద్యోగులు, విద్యార్థులు మరియు పౌరులు పాల్గొనడంతో భారతదేశంలో అతిపెద్ద పరిశుభ్రత మిషన్. చంపారన్‌లో జరిగిన ఒక ర్యాలీలో , భారత ప్రధాన మంత్రి నరేంద్ర మోడీ 1916 ఏప్రిల్ 10న ప్రారంభించిన గాంధీ చంపారన్ సత్యాగ్రహాన్ని ప్రస్తావిస్తూ ఈ ప్రచారాన్ని సత్యాగ్రహ్ సే స్వచ్ఛాగ్రహ్ అని పిలిచారు. ^[12]

ఈ మిషన్‌ను రెండుగా విభజించారు: గ్రామీణ మరియు పట్టణ. గ్రామీణ ప్రాంతాల్లో "SBM - గ్రామీణ్" కు తాగునీరు మరియు పారిశుధ్య మంత్రిత్వ శాఖ ద్వారా నిధులు సమకూర్చబడ్డాయి మరియు పర్యవేక్షించబడ్డాయి (తరువాత జల్ శక్తి మంత్రిత్వ శాఖ కింద తాగునీరు మరియు పారిశుధ్య శాఖగా మార్చబడింది), అయితే "SBM - పట్టణ" ను గృహనిర్మాణ మరియు పట్టణ వ్యవహారాల మంత్రిత్వ శాఖ పర్యవేక్షించింది . ^{[13][14][15][16]} గ్రామీణ విభాగం ఐదు అంచెల యంత్రాంగాన్ని కలిగి ఉంది: కేంద్ర, రాష్ట్ర, జిల్లా, బ్లాక్ పంచాయతీ మరియు గ్రామ పంచాయతీ. ^[2]

2014 మరియు 2019 మధ్య దాదాపు 90 మిలియన్ల మరుగుదొడ్ల నిర్మాణానికి ప్రభుత్వం సబ్సిడీని అందించింది, ^{[17][8]} అయితే కొంతమంది భారతీయులు ముఖ్యంగా గ్రామీణ ప్రాంతాల్లో వాటిని ఉపయోగించకూడదని ఎంచుకున్నారు. ^[18] ప్రజలను మరుగుదొడ్లను ఉపయోగించమని బలవంతం చేయడానికి బలవంతపు విధానాలను ఉపయోగించినందుకు ఈ ప్రచారం విమర్శించబడింది. ^[19] కొంతమంది బహిరంగ ప్రదేశాలలో మలవిసర్జన చేయకుండా ఆపివేయబడ్డారు మరియు ప్రభుత్వ ప్రయోజనాల నుండి ఉపసంహరించుకుంటామని బెదిరించారు. ^[20] ఈ ప్రచారానికి భారత ప్రభుత్వం మరియు రాష్ట్ర ప్రభుత్వాలు నిధులు సమకూర్చాయి . మునుపటిది 700,000 గ్రామాలలో మరుగుదొడ్ల నిర్మాణం కోసం \$5.8 బిలియన్ల (రూ. 40,700 కోట్లు) నిధులను విడుదల చేసింది. ^{[21][22]} గ్రామీణ మరియు పట్టణ భాగాల కోసం మొత్తం బడ్జెట్ \$28 బిలియన్లుగా అంచనా వేయబడింది, అందులో 93 శాతం నిర్మాణం కోసం, మిగిలినది ప్రవర్తన మార్పు ప్రచారాలు మరియు పరిపాలన కోసం కేటాయించబడింది. ^{[23][24][25]}

2022లో, భారతదేశంలో దాదాపు 157 మిలియన్ల మంది, అంటే మొత్తం జనాభాలో 11% మంది బహిరంగ మలవిసర్జన చేస్తున్నారు. ఈ సంఖ్యలో గ్రామీణ జనాభాలో 17% (సుమారు 154 మిలియన్లు) మరియు పట్టణ జనాభాలో 0.5% (సుమారు 2.8 మిలియన్లు) ఉన్నారు. పోల్చితే, 2000లో, దాదాపు 776 మిలియన్ల మంది, లేదా మొత్తం జనాభాలో 73% మంది బహిరంగ మలవిసర్జనను అభ్యసించారు, వీరిలో గ్రామీణ జనాభాలో 91% (సుమారు 701 మిలియన్లు) మరియు పట్టణ జనాభాలో 25.8% (సుమారు 75 మిలియన్లు) ఉన్నారని WHO/UNICEF జాయింట్ మానిటరింగ్ ప్రోగ్రామ్ (JMP) నివేదించింది. గణనీయమైన పురోగతి ఉన్నప్పటికీ, భారతదేశంలో ఇప్పటికీ అత్యధిక సంఖ్యలో బహిరంగ మలవిసర్జనను అభ్యసిస్తున్న ప్రజలు ఉన్నారు, తరువాత నైజీరియా మరియు ఇథియోపియా ఉన్నాయి. ^{[26][27]}

నేపథ్యం

ఈ చార్ట్ ప్రపంచ బ్యాంకు ఆదాయ వర్గీకరణలతో పాటు, భారతదేశంలో భూ సరిహద్దును పంచుకునే దేశాలలో 2000 నుండి 2022 వరకు బహిరంగ మలవిసర్జన తగ్గుదలను వివరిస్తుంది. WHO / UNICEF జాయింట్ మానిటరింగ్ ప్రోగ్రామ్ (JMP) ప్రకారం, అవర్ వరల్డ్ ఇన్ డెటైల్ నివేదించిన ప్రకారం , బహిరంగ మలవిసర్జన చేసే వారి సంఖ్య 2004 - 2014 నుండి 62% నుండి 33%కి తగ్గింది. దాదాపు 157 మిలియన్లు (15.7 కోట్లు), లేదా భారతదేశ జనాభాలో దాదాపు 11%, 2022లో కూడా బహిరంగ మలవిసర్జన చేస్తున్నారు. [26] [28] [29]

2011లో జరిగిన జనాభా లెక్కల ప్రకారం, గ్రామీణ భారతదేశంలో మరుగుదొడ్లు కలిగి ఉన్న కుటుంబాల సంఖ్య ఆధారంగా పారిశుధ్య కవరేజ్ కేవలం 34 శాతం మాత్రమే ఉందని తేలింది. 600 మిలియన్ల మంది బహిరంగ మలవిసర్జన చేస్తున్నారని అంచనా, [30] ఇది ప్రపంచంలో ఏ దేశంలోనూ లేనంత ఎక్కువ. భారతదేశంలో బహిరంగ మలవిసర్జన మరియు తాగునీరు మరియు స్నానపు నీరు కలుషితం కావడం గురించి కవరేజ్ ప్రభుత్వం ఈ సమస్యను పరిష్కరించడానికి చర్యలు తీసుకునేలా చేసింది. [23] [31] [32]

మునుపటి పారిశుధ్య ప్రచారాలు

1947లో భారతదేశం స్వాతంత్ర్యం పొందినప్పటి నుండి, స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ ముందు మూడు గ్రామీణ పారిశుధ్య జోక్య ప్రయత్నాలు జరిగాయి: కేంద్ర గ్రామీణ పారిశుధ్య కార్యక్రమం, సంపూర్ణ పారిశుధ్య ప్రచారం మరియు నిర్మల్ భారత్ అభియాన్. [2] భారత ప్రభుత్వ మొదటి పంచవర్ష ప్రణాళిక పొడిగింపుగా మొదటి అధికారిక పారిశుధ్య కార్యక్రమం మొదట 1954లో ప్రారంభించబడింది. 1982లో, జాతీయ పారిశుధ్య కవరేజ్ కేవలం 2% మాత్రమే. దీని తర్వాత 1986లో కేంద్ర గ్రామీణ పారిశుధ్య కార్యక్రమం (CRSP) ప్రారంభించబడింది. ఇవి మరుగుదొడ్ల నిర్మాణం వైపు మళ్ళించబడ్డాయి; ప్రవర్తనా మార్పు ప్రచారం నిర్వహించబడలేదు మరియు ఈ సరఫరా ఆధారిత విధానం విస్తృత సామాజిక పరివర్తనకు దారితీయలేదు. CRSP గ్రామీణ ప్రజల జీవన నాణ్యతను మెరుగుపరచడం లక్ష్యంగా పెట్టుకుంది మరియు గ్రామీణ మహిళలకు గోప్యత మరియు గౌరవంతో సహాయం చేయడాన్ని నొక్కి చెప్పింది. పారిశుధ్యం స్వల్పంగా 9% పెరిగింది. ఇవి నిర్మాణ-నేతృత్వంలో జరిగాయి మరియు చాలా తక్కువగా సాధించబడ్డాయి. 1999లో టోటల్ శానిటేషన్ క్యాంపెయిన్ (TSC) ప్రారంభించబడింది. TSC గ్రామీణ పారిశుధ్యం గురించి అవగాహన పెంచడంపై దృష్టి సారించింది మరియు గ్రామీణ జనాభాకు వారి జీవన పరిస్థితులకు ప్రత్యేకమైన పారిశుధ్య ఎంపికల గురించి తెలియజేసింది. [33] నిర్మల్ భారత్ అభియాన్ (TSC యొక్క విస్తరణ) 2009లో అమలులోకి వచ్చింది [5] [34] [35] [36] దారిద్ర్యరేఖకు దిగువన నివసిస్తున్న కుటుంబాల

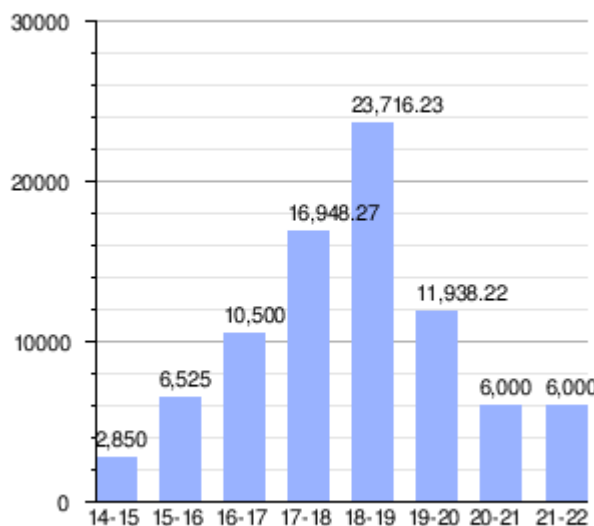
మరుగుదొడ్ల నిర్మాణానికి సబ్సిడీ చెల్లింపులతో అనుసంధానించబడిన పారిశుధ్యం కోసం డిమాండ్‌ను ఉత్పత్తి చేయడానికి. ఈ కార్యక్రమం కమ్యూనిటీ నేతృత్వంలోని వ్యూహాలపై దృష్టి సారించింది మరియు గృహాలు, గ్రామ పాఠశాలలు మరియు కమ్యూనిటీ కేంద్రాలకు సహాయపడింది. TSC మరియు నిర్మల్ భారత్ యోజన సామాజిక సమీకరణ కోసం పచ్చయతి రాజ్ సంస్థలను ఉపయోగించాయి. నిర్మల్ భారత్ అభియాన్ 2012లో ప్రారంభించబడింది.

మధ్యప్రదేశ్‌లోని గ్రామీణ ప్రాంతంలోని ఎనభై గ్రామాలపై నిర్వహించిన పరిమిత యాదృచ్ఛిక అధ్యయనం ప్రకారం, TSC కార్యక్రమం మరుగుదొడ్లు ఉన్న కుటుంబాల సంఖ్యను స్వల్పంగా పెంచిందని మరియు బహిరంగ మలవిసర్జనను తగ్గించడంలో స్వల్ప ప్రభావాన్ని చూపిందని తెలియింది. భారతదేశంలోని 138.2 మిలియన్ల గ్రామీణ కుటుంబాలలో (2001 సంఖ్య), దాదాపు 3.5 మిలియన్ల మరుగుదొడ్లు నిర్మించబడ్డాయి. [37] అయితే, పిల్లల ఆరోగ్యంలో ఎటువంటి మెరుగుదల లేదు." [38] [39] మునుపటి "నిర్మల్ భారత్ అభియాన్" గ్రామీణ పారిశుధ్య కార్యక్రమం అవాస్తవిక విధానం వల్ల దెబ్బతింది. బలమైన రాజకీయ సంకల్పం లేకపోవడం, రాజకీయ నాయకత్వం లేకపోవడం మరియు ప్రజలలో ప్రవర్తన మార్పు విధానం లేకపోవడం కూడా ప్రాజెక్టుల వైఫల్యానికి దోహదపడ్డాయి. [40] [41] తత్ఫలితంగా, నిర్మల్ భారత్ అభియాన్‌ను సెప్టెంబర్ 24, 2014న క్యాబినెట్ ఆమోదంతో స్వచ్ఛ భారత్ అభియాన్‌గా పునర్నిర్మించారు. [42]

భారతదేశంలో గ్రామీణ గృహ మరుగుదొడ్డి కవరేజ్ 1981లో 1% నుండి 1991లో 11%కి, 2001లో 22%కి, 2011లో 32.7%కి పెరిగింది. [43] ఆగస్టు 15, 2014న ఢిల్లీలోని ఎర్రకోట నుండి ప్రధానమంత్రి నరేంద్రమోదీ, మహాత్మా గాంధీ 150వ జయంతి సందర్భంగా స్వచ్ఛ భారత్‌కు అంకితం చేయడం ద్వారా ఆయనకు నివాళులు అర్పించాలని ప్రజలకు పిలుపునిచ్చారు. స్వచ్ఛ భారత్ ఉద్యమాన్ని భారీ స్థాయిలో చేపట్టిన మొదటి ప్రధానమంత్రి నరేంద్రమోదీ. [44] [45] స్వచ్ఛ ఇండియా ప్రారంభానికి ముందు, 2013-14లో 38.4% గ్రామీణ గృహాలు, 2014-15లో 43.8%, 2015-16లో 51.6%, 2016-17లో 65.4%, 2017-18లో 84.3%, 2018-19లో 98.5%, మరియు 2019-20లో 98.5% మరుగుదొడ్లు కలిగి ఉన్నాయి. 100% మరుగుదొడ్ల సౌకర్యం నిర్మించబడింది. [46]

మూలాలు: జల్ శక్తి మంత్రిత్వ శాఖ, SBM (గ్రామీణ) డాష్‌బోర్డ్; PRS.

14-15 మరియు 21-22 మధ్య స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ యొక్క SBM బడ్జెట్ (2014-2022) యొక్క నిలుపు బార్ చార్ట్

స్వచ్ఛ భారత్ (గ్రామీణ) పథకానికి కేటాయించిన నిధులు, 06 ఫిబ్రవరి 2023న రాజ్యసభలో జల్ శక్తి సహాయ మంత్రి శ్రీ ప్రహ్లాద్ సింగ్ పటేల్ లిఖితపూర్వక సమాధానం [47]

భారతదేశంలోని గ్రామీణ కుటుంబాలలో 96.5% మందికి మరుగుదొడ్లు ఉన్నాయని జాతీయ వార్షిక గ్రామీణ పారిశుధ్య సర్వే నివేదించింది. 2019-2020 నివేదికలో ఈ సంఖ్య 1.4% లేదా 19 మిలియన్లకు తగ్గింది. [48] [49] [50] 2014 నుండి, భారత ప్రభుత్వం బహిరంగ మలవిసర్జన రహిత లక్ష్యాలను

చేరుకోవడంలో అద్భుతమైన పురోగతి సాధించింది. జనవరి 2020 నాటికి 36 రాష్ట్రాలు మరియు కేంద్రపాలిత ప్రాంతాలు, 706 జిల్లాలు మరియు 603,175 కి పైగా గ్రామాలు బహిరంగ మలవిసర్జన రహితంగా ప్రకటించబడ్డాయి. [51]

కొంతవరకు విజయం సాధించిన చోట, SBM మునుపటి పారిశుధ్య కార్యక్రమాల ఆధారంగా నిర్మించబడింది. ఇది దాని విధానాలను మెరుగుపరిచింది మరియు జిల్లాల కోసం కార్యాచరణ ప్రణాళికను టెంప్లేట్ చేసింది. 2010ల ప్రారంభం నుండి, పశ్చిమ బెంగాల్ నుండి రాజస్థాన్ వరకు అనేక మంది జిల్లా కలెక్టర్లు మరియు న్యాయాధికారులు స్థానిక ప్రజలను మరియు పంచాయతీలను సమాజ సమీకరణలో పాల్గొనడానికి వివిధ పద్ధతులను ప్రయోగించారు. వారు స్వచ్ఛాగ్రహణను ఎంపిక చేసి, వారికి శిక్షణ ఇచ్చి, షెడ్యూల్ ప్రకారం ప్రచారాల కోసం వారిని విడుదల చేశారు. వారికి పారిశుధ్య నిధుల నుండి చెల్లింపులు జరిగాయి. బలమైన పంచాయతీలు ఉన్న రాష్ట్రాల్లో ఈ చర్యలు ఫలించాయి [52] మరియు పారిశుధ్య లాభాలు, అంటే టాయిలెట్ నిర్మాణం, వినియోగం ద్వారా మద్దతు ఇవ్వబడ్డాయి. ఇతర రాష్ట్రాల్లో, టాయిలెట్ నిర్మాణం తప్ప చాలా తక్కువ సాధించబడింది.

గణాంకాలు

క్ర.సం.	రాష్ట్రం/కేంద్రపాలిత ప్రాంతం	నిర్మించిన IHHL ల సంఖ్య
1. 1.	అండమాన్ & నికోబార్ దీవులు	22,378
2	ఆంధ్రప్రదేశ్	42,71,773
3	అరుణాచల్ ప్రదేశ్	1,44,608
4	అస్సాం	40,05,740
5	బీహార్	1,21,26,567
6	ఛత్తీస్ గఢ్	33,78,655
7	దాద్రా & నగర్ హవేలీ మరియు డామన్ & డయ్యూ	21,906 మంది
8	గోవా	28,637 మంది
9	గుజరాత్	41,89,006
10	హర్యానా	6,89,186
11	హిమాచల్ ప్రదేశ్	1,91,546 మంది
12	జమ్మూ & కాశ్మీర్	12,61,757
13	జార్ఖండ్	41,29,545
14	కర్ణాటక	46,31,316
15	కేరళ	2,39,360
16	లడఖ్	17,241
17	మధ్యప్రదేశ్	71,93,976
18	మహారాష్ట్ర	67,93,541
19	మణిపూర్	2,68,348
20	మేఘాలయ	2,64,828
21	తెలుగు మిజోరం	44,141 తెలుగు
22	నాగాలాండ్	1,41,246
23	ఒడిశా	70,79,564
24	పుదుచ్చేరి	29,628
25	పంజాబ్	5,11,223
26	రాజస్థాన్	81,20,658
27	సిక్కిం	11,209 తెలుగు
28	తమిళనాడు	55,11,791

29	తెలంగాణ	31,01,859
30	లు త్రిపుర	4,40,514
31	తెలుగు ఉత్తర ప్రదేశ్	2,22,10,649
32	ఉత్తరాఖండ్	5,24,076 మంది
33	పశ్చిమ బెంగాల్	74,49,451
	మొత్తం	10,90,45,923

IHHL = వ్యక్తిగత గృహ మరుగుదొడ్డి. ప్రతి గ్రామంలోని ప్రతి మరుగుదొడ్డిని రియల్-టైమ్ ప్రోగ్రెస్ రిపోర్టింగ్ కోసం ఇంటిగ్రేటెడ్ మేనేజ్మెంట్ ఇన్ఫర్మేషన్ సిస్టమ్ (IMIS)లో మ్యాప్ చేస్తారు. మొత్తం ప్రక్రియలో పారదర్శకతను నిర్ధారించడానికి ప్రతి మరుగుదొడ్డిని తప్పనిసరిగా జియోట్యాగ్ చేస్తారు.

ప్రచార ప్రచారాలు

ఎంపికైన ప్రజా ప్రముఖులు మరియు బ్రాండ్ అంబాసిడర్లు

ఈ ఉద్యమంలో మూడు మిలియన్లకు పైగా ప్రభుత్వ ఉద్యోగులు, 12 కోట్ల పాఠశాల మరియు కళాశాల విద్యార్థులు, 6.25 లక్షల మంది స్వచ్ఛంద సేవకులు, 2.5 లక్షల పంచాయతీ నాయకులు, లక్షలాది మంది ప్రజలు మరియు 50 మంది ప్రముఖులు పాల్గొంటున్నారు. ^[53]^[54]^[55]

ఈ పథకానికి ప్రధానమంత్రి స్వయంగా ముఖ్య సంభాషకర్తగా ఉన్నారు. దేశవ్యాప్తంగా ఉన్న 250,000 మంది గ్రామ అధ్యక్షులకు ఆయన ఒక లేఖ రాశారు మరియు పారిశుధ్య సేవల కోసం వారి గ్రామాల ప్రజలను చేరుకోవాలని వారిని ప్రోత్సహించారు. ^[56]

ఈ కార్యక్రమం యొక్క గ్రామీణ విభజన పై నుండి క్రిందికి జరిగే ప్రచారం. ^[2] ప్రారంభంలో, ఈ కార్యక్రమం గ్రామీణ ప్రజలకు పరిశుభ్రత గురించి అవగాహన కల్పించడం మరియు మెరుగైన పారిశుధ్య ఎంపికలు చేసుకునేలా వారిని ప్రోత్సహించడం. క్లీన్ ఇండియాను ప్రోత్సహించడానికి ప్రముఖులు మరియు రాజకీయ నాయకులు వీధులను ఊడ్చడం ద్వారా కార్యక్రమం యొక్క మరుగుదొడ్లను (మ్యాన్ హోల్ క్లీనింగ్ వంటివి) నిర్వహించడానికి అవసరమైన తీవ్రమైన, అపరిశుభ్రమైన పనిని విస్మరించారు. ^[2] ఈ ప్రచారంతో సంబంధం ఉన్న ఉన్నత స్థాయి ప్రముఖులు గ్రామీణ ప్రజలలో పారిశుధ్య పద్ధతులను ప్రోత్సహించడంలో పెద్దగా కృషి చేయలేదు.

కార్టూనిస్ట్ శేఖర్ గుర్రరా గీసిన MCG కార్టూన్ ఆధారిత ప్రచారం నుండి ఒక పోస్టర్.

2014 నుండి 2018 వరకు నామినేట్ చేయబడిన బ్రాండ్ అంబాసిడర్లు

2014 ప్రారంభంలో	2014 చివరిలో	2015	2017 మరియు 2018
ఈ ప్రచారాన్ని ప్రచారం చేయడానికి ప్రధాన మంత్రి మోడీ ఈ క్రింది ప్రజా ప్రముఖులను ఎంచుకున్నారు: ^[57] ^[58]	2 అక్టోబర్ 2014న ప్రధానమంత్రి మోదీ నామినేట్ చేసిన బ్రాండ్ అంబాసిడర్లు: <ul style="list-style-type: none"> ■ <u>సౌరవ్ గంగూలీ</u> (క్రికెటర్) 	జనవరి 5, 2015న, ఇన్‌చార్జ్ మంత్రి <u>తెలుగు</u> ప్రముఖులను బ్రాండ్ అంబాసిడర్లుగా నామినేట్ చేశారు. ^[61] ^[62]	తరువాతి తేదీల నుండి, స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్‌లో చేరడానికి మరియు మద్దతు ఇవ్వడానికి ప్రధాన మంత్రి మోదీ క్రింది ప్రజా చిహ్నాలు &

నవంబర్ 2014లో స్వచ్ఛ భారత్
అభియాన్లో మనీషా కొయిరాలా

చెన్నైలోని ఒక తయారీదారు సంఘం
తయారు చేసిన బీచ్ క్లీనింగ్ రోబోట్ స్వచ్ఛ
బాట్.

- సచిన్
ఘోషాల్కర్
(క్రికెటర్)
- పియాంక చోప్రా
(నటి మరియు
గాయని)
- బాబా రాందేవ్
(యోగా గురువు)
- సల్మాన్ ఖాన్
(నటుడు)
- విద్యా బాలన్
(నటి)
- శశి ధర్మార్
(రాజకీయవేత్త,
దౌత్యవేత్త,
రచయిత)
- జట్టు: తారక్
మెహతా కా ఊల్తా
చమ్లా
- అమితాబ్ బచ్చన్
(నటుడు)
- మృదుల సిన్హా
(రాజకీయవేత్త)
- కమల్ హాసన్
(నటుడు)
- కిరణ్ బేడి (పోలీసు
అధికారి)
- పద్మనాభ ఆచార్య
(సివిల్ సర్వెయింగ్)
- సోనాల్ మాన్సింగ్
(క్లాసికల్ డాన్సర్)
- రామోజీ రావు (ఈనాడు
గ్రూప్)
- అరున్ పురీ (ఇండియా టుడే గ్రూప్)
- 8 నవంబర్ 2014న,
ప్రధానమంత్రి
ఉత్తరప్రదేశ్కు సందేశాన్ని
తీసుకెళ్లి, ఆ రాష్ట్రానికి
మరో తొమ్మిది మందిని
నామినేట్ చేశారు.
[59][60]
- అఖిలేష్ యాదవ్
(రాజకీయ నాయకుడు)
- స్వామి రాంభద్రాచార్య
- మనోజ్ తివారీ
(రాజకీయ నాయకుడు)
- దిల్కేశ్వర్ కుమార్
(ఇంజనీర్)
- రాజయోగిని (బ్రహ్మకుమారిస్ డాడీ
జాంకీ)
- పవన్ కళ్యాణ్ [63]
(నటుడు రాజకీయ
నాయకుడిగా
మారాడు)
- ఎస్సీ
బాలసుబ్రహ్మణ్యం
- అమల అక్కినేని
- నరేంద్ర చౌదరి
తుమ్మల [64]
- కె. కవిత [63]
- జివికె రెడ్డి
- సుధాల అశోక్ తేజ
- పి గోపీచంద్
(బ్యాడ్మింటన్
ఆటగాడు)
- హంపి కోనేరు
- గల్లా జయదేవ్
- నితెన్
- వీవీఎస్ లక్ష్మణ్
(క్రికెటర్)
- జె. రామేశ్వర్ రావు
- శివలాల్ యాదవ్
- ప్రముఖులను జాతీయ
బ్రాండ్ అంబాసిడర్లుగా
నామినేట్ చేశారు:
- శిల్పా శెట్టి (నటి),
ఫిబ్రవరి 2017
నుండి [66]
- రవీనా టాండన్
(నటి), ఫిబ్రవరి
2017 నుండి
- సంజయ్ దత్
(నటుడు), 2018
నుండి
- జూహి చావ్లా (నటి),
2018 నుండి
- శేఖర్ గుర్రా [67]
(కార్టూనిస్ట్), జనవరి
2018 నుండి
- పారుఖ్ ఖాన్
(నటుడు), 2018
నుండి
- డివి శర్మ (సామాజిక
కార్యకర్త), సెప్టెంబర్
2017 నుండి
[68][69][70]

- విరాట్ కోహ్లా (క్రికెటర్)
- మహేంద్ర సింగ్ ధోని (క్రికెటర్)
- మొహమ్మద్ కైఫ్ (క్రికెటర్)
- దేవిప్రసాద్ ద్వివేది (ఉపాధ్యాయుడు)
- రాజు శ్రీవాస్తవ (హాస్యనటుడు)
- సురేష్ రైనా (క్రికెటర్)
- కైలాష్ ఖేర్ (సంగీత స్వరకర్త)
- బివిఆర్ మోహన్ రెడ్డి
- అక్షయ్ కుమార్ (నటుడు మరియు నిర్మాత)
- లక్ష్మి మంచు [65]

ఇతర ముఖ్యమైన కార్యకలాపాలు

- ఛత్తీస్‌గఢ్‌లోని కబీర్‌ధామ్ జిల్లాలో, 1700 పాఠశాలలకు చెందిన దాదాపు 1.38 లక్షల మంది పిల్లలు తమ ఇళ్లలో మరుగుదొడ్లు నిర్మించుకోవాలని వారి తల్లిదండ్రులకు లేఖ రాశారు. పిల్లల ప్రభావం మరియు చొరవ ఈ జిల్లాను చాలా తక్కువ సమయంలోనే ODF జిల్లాగా మార్చడానికి ప్రేరణనిచ్చాయి. [71][72]
- 2017లో ఒకే రాత్రిలో 5 కోట్లకు పైగా పాఠశాల పిల్లలు పరిశుభ్రతపై స్కెచ్‌లు మరియు వ్యాసాలను రూపొందించారు.
- దక్షిణాది రాష్ట్రమైన ఆంధ్రప్రదేశ్‌లోని తుఫాను దెబ్బతిన్న ఓడరేవు నగరమైన విశాఖపట్నంను శుభ్రపరచడానికి అనుష్క శర్మ మరియు భారత్ ఉపరాష్ట్రపతి ఎం.వి. నాయుడు చీపురు పట్టుకుని పారిశుధ్య ప్రచారంలో భాగంగా సహాయం చేశారు. [73]
- ప్రధానమంత్రి మోడీ 2014 అక్టోబర్‌లో అనేక సంస్థలను "బ్రాండ్ అంబాసిడర్లుగా" నామినేట్ చేశారు, వాటిలో ఇన్‌స్టిట్యూట్ ఆఫ్ చార్జర్డ్ అకౌంటెంట్స్ ఆఫ్ ఇండియా, ఈనాడు మరియు ఇండియా టుడే అలాగే ముంబైలోని డబ్బావాలా ఉన్నారు, వారు నగరంలోని లక్షలాది మందికి ఇంట్లో తయారుచేసిన ఆహారాన్ని పంపిణీ చేస్తారు. ఈ సందర్భంగా 3 మిలియన్లకు పైగా ప్రభుత్వ ఉద్యోగులు మరియు పాఠశాల మరియు కళాశాల విద్యార్థులు ఈ డ్రైవ్‌లో పాల్గొన్నారు. [74][55]
- 2 అక్టోబర్ 2014న రాష్ట్రపతి భవన్‌లో 1,500 మంది రన్నర్లు హాజరైన స్వచ్ఛ భారత్ పరుగును నిర్వహించారు. [75][76]
- కున్వర్ బాయి యాదవ్ 2016లో 106 సంవత్సరాల వయసులో ధమ్మారి జిల్లాలోని ఒక గ్రామంలో నివసించారు మరియు 2016లో తన ఇంట్లో టాయిలెట్ నిర్మించడానికి డబ్బును సేకరించడానికి తన ఏడు మేకలను అమ్మారు. ఆమెను ప్రచార చిహ్నంగా ప్రకటించారు మరియు ప్రధాన మంత్రి నరేంద్ర మోడీ ఆమెను సందర్శించారు.
- క్లీన్ ఇండియా మిషన్ నుండి ప్రేరణ పొంది, బెసెంట్ నగర్ బీచ్‌లోని వ్యర్థాలను శుభ్రం చేయడానికి చెన్నైలోని ఒక తయారీదారు సంఘం స్వచ్ఛ్ బాట్ అనే రోబోట్‌ను నిర్మించింది. [23][77]
- భారతదేశంలోని 10 లక్షలకు పైగా టాయిలెట్లు నీరు మరియు పారిశుధ్య మంత్రిత్వ శాఖ (MoDW&S) 'క్లీన్ బ్యూటీఫుల్ టాయిలెట్ కాంపెయిన్'లో భాగంగా క్లీన్ ఇండియా ప్రాజెక్ట్ సందేశాలతో అలంకరించబడ్డాయి. [78]

బారానగర్‌లోని బరనాగోర్ రామకృష్ణ మిషన్ ఆశ్రమ హైస్కూల్ ద్వారా స్వచ్ఛ భారత్ అభియాన్, 2016

ప్రణాళికాబద్ధమైన కార్యక్రమాలు

ప్రభుత్వ కార్యాలయాల నుండి వ్యర్థాలను పారవేసే బాధ్యతతో ప్రభుత్వం CPWDని నియమించింది. [79] రైల్వే మంత్రిత్వ శాఖ డిమాండ్ మేరకు శుభ్రపరిచే సౌకర్యం, ఆటోమేటిక్ లాండ్రీల నుండి బెడ్-రోల్స్, బయో-టాయిలెట్లు, డస్ట్‌బిన్‌లను శుభ్రపరిచే సౌకర్యం అన్ని నాన్-ఏసీ కోచ్‌లలో ఉండాలని ప్రణాళిక వేసింది. [80][81] భారత ప్రభుత్వ మానవ వనరుల అభివృద్ధి మంత్రి పాఠశాల ఉపాధ్యాయులు మరియు విద్యార్థులతో కలిసి శుభ్రపరిచే డ్రైవ్‌లో పాల్గొనడం ద్వారా స్వచ్ఛ భారత్, స్వచ్ఛ విద్యాలయ ప్రచారాన్ని ప్రారంభించారు. [82][83]

స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్, 2016 లో పాల్గొంటున్న ఇండియన్ నావల్ అకాడమీ క్యాడెట్లు

'స్వచ్ఛ భారత్, స్వచ్ఛ విద్యాలయ' పథకం కింద పాఠశాలల్లో పురుష, మహిళా విద్యార్థులకు ప్రత్యేక టాయిలెట్ సౌకర్యాలు ఏర్పాటు చేయబడ్డాయి.

నిర్మాణం

భాగాలు

పట్టణ మరియు గ్రామీణ ప్రాంతాలలో బహిరంగ మలవిసర్జనను తగ్గించడం మరియు మునిసిపల్ ఘన వ్యర్థాల నిర్వహణను మెరుగుపరచడం ఈ మిషన్ యొక్క మొదటి దశ యొక్క ప్రధాన లక్ష్యాలు . పిట్ లాట్రీన్లు), టాయిలెట్లు మరియు పబ్లిక్ టాయిలెట్ల నిర్మాణం ద్వారా బహిరంగ మలవిసర్జన నిర్మూలన సాధించబడుతుంది . [84] ఘన వ్యర్థాల నిర్వహణను మెరుగుపరచడానికి, నగరాలు బ్యాంకింగ్ చేయగల మరియు ఆర్థిక నమూనాను కలిగి ఉన్న వివరణాత్మక ప్రాజెక్ట్ నివేదికలను సిద్ధం చేయాలని ప్రోత్సహించబడ్డాయి. [84] ప్రజలకు అవగాహన కల్పించడానికి " సమాజం నేతృత్వంలోని మొత్తం పారిశుధ్యం " విధానాన్ని ఊహించడమే లక్ష్యం ; అయితే, వాస్తవ అమలులో, నిర్వాహకులు గౌరవప్రదమైన విద్యను అందించడానికి బదులుగా అవమానకరమైన వ్యూహాలను (ప్రజలను బహిరంగ మలవిసర్జన నుండి నిరోధించడానికి) ఉపయోగించారని విమర్శకులు ఎత్తి చూపారు. [85]

మరోవైపు రెండవ దశ మొదటి దశ యొక్క లాభాలను నిలబెట్టుకోవడం మరియు ఘన మరియు ద్రవ వ్యర్థాల నిర్వహణను మెరుగుపరచడంపై దృష్టి పెడుతుంది. [10]

ఈ ప్రచారంలో భాగంగా, స్వచ్ఛాగ్రహాలు లేదా "పరిశుభ్రత రాయబారులు" అని పిలువబడే స్వచ్ఛంద సేవకులు, గ్రామ స్థాయిలో కమ్యూనిటీ-లెడ్ టోటల్ శానిటేషన్ [86] అనే ప్రసిద్ధ పద్ధతిని ఉపయోగించి మరుగుదొడ్ల నిర్మాణాన్ని ప్రోత్సహించారు. [12] ఇతర కార్యకలాపాలలో జాతీయ నిజ-సమయ పర్యవేక్షణ మరియు ఫీడ్‌బ్యాక్ ఫౌండేషన్ ఛారిటబుల్ ట్రస్ట్ , [87] ది అగ్లీ ఇండియన్ , వేస్ట్ వారియర్స్ మరియు స్వాచ్ పూజే (ఘన వ్యర్థాల సేకరణ మరియు నిర్వహణ) వంటి ప్రభుత్వేతర సంస్థల నుండి నవీకరణలు ఉన్నాయి . [88]

ఫైనాన్స్

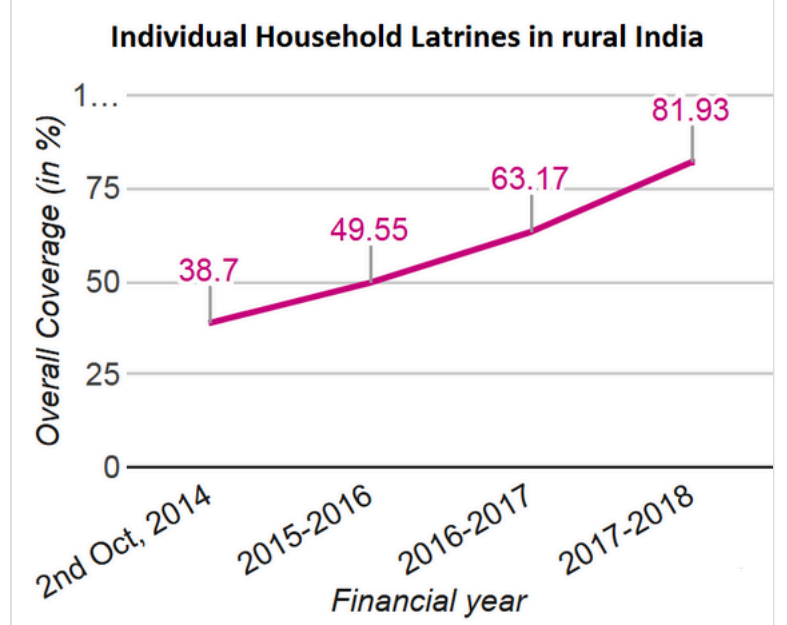
SBM ను \$28 బిలియన్లకు బడ్జెట్ చేశారు. [16][89] గ్రామీణ కుటుంబం నిర్మించే ప్రతి టాయిలెట్‌కు ప్రభుత్వం ₹ 12,000 (US\$140) ప్రోత్సాహకాన్ని అందిస్తుంది. [23] 2016 భారత కేంద్ర బడ్జెట్‌లో ఈ మిషన్ కోసం ₹ 90 బిలియన్ (US\$1.1 బిలియన్) మొత్తాన్ని కేటాయించారు . [90][91] భారతదేశం యొక్క సార్వత్రిక పారిశుధ్య ప్రారంభానికి మద్దతుగా స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ కోసం ప్రపంచ బ్యాంకు 2015లో US\$1.5 బిలియన్ల రుణం మరియు \$25 మిలియన్ల సాంకేతిక సహాయాన్ని అందించింది . [25]

ఇది స్వతంత్ర ధృవీకరణ సంస్థ ద్వారా తనిఖీలకు లోబడి వాయిదాలలో విడుదల చేయవలసి ఉంది కానీ జనవరి 2017 వరకు, ఎటువంటి నిధులు పంపిణీ చేయబడలేదు. ^[92] ఈ కార్యక్రమానికి కార్పొరేట్ సామాజిక బాధ్యత కార్యక్రమాలలో భాగంగా అనేక అంతర్జాతీయ సంస్థలు మరియు ప్రైవేట్ కంపెనీలు మరియు సర్వ శిక్షా అభియాన్ మరియు రాష్ట్రీయ మాధ్యమిక శిక్షా అభియాన్ పథకాల నుండి నిధులు మరియు సాంకేతిక మద్దతు లభించింది. ^[24]

పనితీరు పర్యవేక్షణ

స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ (SBM) మొబైల్ యాప్‌ను ప్రజలు మరియు ప్రభుత్వ సంస్థలు స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ లక్ష్యాలను సాధించడానికి ఉపయోగిస్తున్నాయి. ^[93] దీని కోసం భారత ప్రభుత్వం ప్రకటనల ద్వారా ప్రజలకు అవగాహన కల్పిస్తోంది. ^[94]

2017లో, జాతీయ పారిశుధ్య కవరేజ్ ప్రచారం ప్రారంభానికి ముందు, 2 అక్టోబర్ 2014న 38.7% నుండి 65%కి పెరిగింది. ^[95] ఇది ఆగస్టు 2018లో 90% . ^[96] 25 సెప్టెంబర్ 2019 నాటికి 35 రాష్ట్రాలు/ కేంద్రపాలిత ప్రాంతాలు, 699 జిల్లాలు మరియు 5.99 లక్షల (599,000) గ్రామాలను బహిరంగ మలవిసర్జన రహిత (ODF) గా ప్రకటించారు .

గ్రామీణ భారతదేశంలో వ్యక్తిగత గృహ మరుగుదొడ్ల కవరేజ్

ఓడీఎఫ్‌గా ప్రకటించబడిన నగరాలు మరియు పట్టణాలు 22 శాతం ఉండగా, ఇంటింటికీ ఘన వ్యర్థాల సేకరణలో 100 శాతం సాధించిన పట్టణ వార్డులు 50 శాతం ఉన్నాయి. పట్టణ స్థానిక సంస్థలలో పనిచేస్తున్న స్వచ్ఛాగ్రహి వాలంటీర్ల సంఖ్య 20,000 కు పెరిగింది మరియు గ్రామీణ భారతదేశంలో పనిచేస్తున్న వారి సంఖ్య 100,000 కు పెరిగింది. బాలికలకు ప్రత్యేక టాయిలెట్ సౌకర్యాలు ఉన్న పాఠశాలల సంఖ్య 0.4 మిలియన్ (37 శాతం) నుండి దాదాపు పది లక్షల (91 శాతం) కు పెరిగింది. ^[95]

స్వచ్ఛ సర్వేక్షణ్ వార్షిక పరిశుభ్రత సర్వే

పట్టణాభివృద్ధి మంత్రిత్వ శాఖ నియమించి , క్వాలిటీ కౌన్సిల్ ఆఫ్ ఇండియా నిర్వహిస్తున్న స్వచ్ఛ సర్వేక్షణ్ , స్వచ్ఛ భారత్ అభియాన్ పురోగతి మరియు ప్రభావాన్ని తనిఖీ చేయడానికి మరియు నగరాల మధ్య పోటీ స్పూర్తిని పెంపొందించడానికి అనేక వందల నగరాల్లో విస్తృతమైన పారిశుధ్య సర్వే. ప్రతి నగరం యొక్క పనితీరును ఆరు పారామితులపై అంచనా వేస్తారు:

- మున్సిపల్ ఘన వ్యర్థాల తొలగింపు , ఊడ్చడం, సేకరణ మరియు రవాణా
- మున్సిపల్ ఘన వ్యర్థాలు, ప్రాసెసింగ్ మరియు ఘన వ్యర్థాల పారవేయడం
- బహిరంగ మలవిసర్జన రహితం మరియు మరుగుదొడ్లు
- సామర్థ్య నిర్మాణం మరియు ఇ-లెర్నింగ్
- పబ్లిక్ టాయిలెట్లు మరియు కమ్యూనిటీ టాయిలెట్ల ఏర్పాటు
- సమాచారం, విద్య మరియు కమ్యూనికేషన్, మరియు ప్రవర్తన మార్పు

ప్రభావాలు

సంబంధిత మంత్రిత్వ శాఖలు నిర్వహించే డాష్‌బోర్డ్‌ల ప్రకారం, గ్రామీణ ప్రాంతాల్లో 100 మిలియన్లకు పైగా వ్యక్తిగత గృహ స్థాయి మరుగుదొడ్లు మరియు పట్టణ ప్రాంతాల్లో 6 మిలియన్ల గృహ మరుగుదొడ్లు నిర్మించబడ్డాయి. అదనంగా, పట్టణ ప్రాంతాల్లో దాదాపు 6 మిలియన్ల కమ్యూనిటీ మరియు పబ్లిక్ టాయిలెట్లు కూడా నిర్మించబడ్డాయి. తత్ఫలితంగా, దేశవ్యాప్తంగా 4,234 నగరాలు మరియు 600,000 కంటే ఎక్కువ గ్రామాలు తమను తాము బహిరంగ మలవిసర్జన రహితంగా (ODF) ప్రకటించుకున్నాయి. ^[13]^[98]

ఆగస్టు 2017లో క్వాలిటీ కోన్సిల్ ఆఫ్ ఇండియా విడుదల చేసిన ఒక స్వతంత్ర సర్వే ప్రకారం, మొత్తం జాతీయ గ్రామీణ "కుటుంబాలకు టాయిలెట్ యాక్సెస్" కవరేజ్ 62.5%కి పెరిగింది మరియు టాయిలెట్ల వినియోగం 91.3%కి పెరిగింది. గ్రామీణ ప్రాంతాల్లో 99% గృహాలు కవర్ చేయబడి, టాయిలెట్ల వినియోగం 100%తో హర్యానా జాతీయ ర్యాంకింగ్‌లో అగ్రస్థానంలో ఉంది. ^[99] UNICEF ప్రకారం, టాయిలెట్ లేని వారి సంఖ్య 550 మిలియన్ల నుండి 50 మిలియన్లకు తగ్గింది. ^[100] టాయిలెట్ ఉన్న భారతీయులలో 96% మంది దానిని ఉపయోగిస్తున్నారని ప్రపంచ బ్యాంకు నివేదిస్తుంది. ^[101] స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ ప్రారంభించినప్పటి నుండి గ్రామీణ భారతదేశంలో కనీసం 180,000 విరేచనాల మరణాలు నివారించబడ్డాయని ప్రపంచ ఆరోగ్య సంస్థ (WHO) తన నివేదికలో పేర్కొంది. ^[102] 2018 లో నిర్వహించి, 2019 లో నేషనల్ స్టాటిస్టికల్ ఆఫీస్ (NSO) ప్రచురించిన ఒక సర్వే ప్రకారం, 2018 నాటికి 71% గ్రామీణ కుటుంబాలకు మరుగుదొడ్లు అందుబాటులో ఉన్నాయి. 2019 లో భారత ప్రభుత్వం 95% గ్రామీణ కుటుంబాలకు మరుగుదొడ్లు అందుబాటులో ఉన్నాయని చేసిన వాదనతో ఇది విభేదించినప్పటికీ, NSO సంఖ్యలు 2012 లో మునుపటి సర్వే కాలంలో పరిస్థితి కంటే గణనీయమైన మెరుగుదలను సూచిస్తున్నాయి, ఆ సమయంలో గ్రామీణ కుటుంబాలలో 40% మందికి మాత్రమే మరుగుదొడ్లు అందుబాటులో ఉన్నాయి. ^[103]

అశోక విశ్వవిద్యాలయం చేసిన ఒక అధ్యయనం ప్రకారం, ఈ కార్యక్రమం కింద మరుగుదొడ్ల నిర్మాణం మహిళలపై లైంగిక వేధింపుల సంఘటనలు తగ్గాయి. ^[104] మహిళలకు మరుగుదొడ్ల సదుపాయం లైంగిక వేధింపుల రేటును తగ్గిస్తుందని నిరూపించబడింది. ^[105] SBM స్వయంగా తన లక్ష్యాన్ని పితృస్వామ్య పరంగా "మహిళల గౌరవాన్ని కాపాడటం"గా వర్ణించినప్పటికీ, మహిళలపై హింసను తగ్గించడం వల్ల కలిగే యాదృచ్ఛిక ప్రయోజనాన్ని పండితులు గమనించారు: 2014 మరియు 2016 మధ్య, మరుగుదొడ్ల సదుపాయం కారణంగా మహిళలపై లైంగిక వేధింపులు ప్రతి మిలియన్‌కు 25 సంఘటనలు తగ్గాయని అధ్యయనాలు అంచనా వేస్తున్నాయి. ^[2]

జాతీయ కుటుంబ ఆరోగ్య సర్వేలు (NFHS) నుండి వచ్చిన డేటా, SBM కారణంగా మెరుగైన పారిశుధ్యం అందుబాటులోకి వచ్చిందని చూపిస్తుంది. 2015 తర్వాత, 3.4% కుటుంబాలు మెరుగైన పారిశుధ్యాన్ని పొందాయి, అంతకుముందు కేవలం 1.5% మాత్రమే ఉన్నాయి. ^[106]

ఈ ప్రచారం ద్వారా ప్రేరణ పొందిన సునీతా దేవి, జార్ఖండ్‌లోని తన గ్రామంలో మరుగుదొడ్లు నిర్మించినందుకు 2019 లో నారీ శక్తి పురస్కార అవార్డును గెలుచుకుంది. ^[97]

రిసెప్షన్

ఈ మిషన్ ప్రపంచంలోనే అతిపెద్ద పారిశుధ్య కార్యక్రమంగా గుర్తించబడింది. లక్షలాది మందికి టాయిలెట్ అందుబాటులోకి వచ్చిందని మరియు దాని వినియోగం పట్ల ప్రవర్తనలో మార్పు తీసుకువచ్చిందని ఇది పేర్కొంది. ^[107] ప్రభుత్వం పేర్కొన్నంత వేగంగా ఇది బహిరంగ మలవిసర్జనను తొలగించలేదని చాలా మంది వాదిస్తున్నారు. ^{[108][109][110]} అయితే, ఇది బహిరంగ మలవిసర్జన తగ్గుదల వేగాన్ని గణనీయంగా వేగవంతం చేసింది. ^[111]

స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ ఉద్యమం ఫలితంగా, గ్రామీణ ప్రాంతాల్లో 55 కోట్ల మంది ప్రజలు తమ ప్రవర్తనను మార్చుకుని, మరుగుదొడ్లను ఉపయోగించడం ప్రారంభించారు. స్వచ్ఛ భారత్ ఉద్యమం యొక్క లక్ష్యాలను సాధించడం ద్వారా, నీరు మరియు పారిశుధ్య సంబంధిత వ్యాధులు గణనీయంగా తగ్గాయి. బహిరంగ మలవిసర్జన (ODF) తగ్గింపు కారణంగా, అనేక గ్రామాల్లో విరేచనాలు మరియు మలేరియా వంటి వ్యాధుల మరణాలు తగ్గాయి, పిల్లల ఆరోగ్యం మరియు పోషకాహారం మెరుగుపడ్డాయి మరియు మహిళలు మలవిసర్జన చేయడానికి చీకటి పడే వరకు వేచి ఉండాల్సిన అవసరం లేదు. స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ ఉద్యమం ద్వారా గ్రామీణ భారతదేశంలోని ప్రతి ఇంటికి సంవత్సరానికి రూ.50,000 ఆదా అవుతుంది. ^[112]

రాజకీయ స్పాన్సర్‌షిప్

ప్రధానమంత్రిగా ఎన్నిక కాకముందే పారిశుధ్యం గురించి మాట్లాడటం ప్రారంభించిన ప్రధానమంత్రి మోడీ నుండి SBM కు రాజకీయ స్పాన్సర్‌షిప్ లభించింది. ^[113] 2014లో స్వాతంత్ర్య దినోత్సవం సందర్భంగా దేశాన్ని ఉద్దేశించి చేసిన తన మొదటి ప్రసంగంలో ఈ సమస్యను పరిష్కరించాలని ఆయన పిలుపునిచ్చారు. మిషన్ వ్యవధిలో, ఆయన తన ప్రసంగాల ద్వారా మిషన్ను ప్రోత్సహించడం కొనసాగించారు మరియు వీధులను శుభ్రం చేయడానికి అనేకసార్లు చీపురు పట్టుకుని కనిపించారు. ^[114] 2019లో, ఆయన తన ఉదయం నడక సమయంలో మామల్లపురంలోని ఒక బీచ్‌లో పనిచేశారు ; అప్పటి చైనీస్ కమ్యూనిస్ట్ పార్టీ ప్రధాన కార్యదర్శి జి జిన్‌పింగ్‌తో అనధికారిక శిఖరాగ్ర సమావేశానికి హాజరు కావడానికి ఆయన అక్కడికి వచ్చారు . ^[115] నటులు మరియు నటీమణులు, క్రీడాకారులు మరియు మహిళలు, పెద్ద వ్యాపార సంస్థల యజమానులు వంటి ఇతర రాజకీయ నాయకులు మరియు ప్రజా ప్రముఖులను మిషన్ను ప్రోత్సహించడానికి రాయబారులుగా నియమించారు. ^[58]

నిధుల కేటాయింపు

బహిరంగ మలవిసర్జన నిర్మూలన మరియు ఘన వ్యర్థాల నిర్వహణను మెరుగుపరచడం ప్రధాన లక్ష్యాలు అయినప్పటికీ, మరుగుదొడ్ల నిర్మాణం మిషన్ యొక్క ఏకైక దృష్టిగా మారింది. మిషన్ కింద ఘన వ్యర్థాల నిర్వహణకు నిధులు టాయిలెట్ నిర్మాణం వైపు మళ్లించబడ్డాయి. ^[116] ఇతర రంగాలకు కేటాయింపులు కూడా బాగా తగ్గించబడ్డాయి. ప్రవర్తనా మార్పు మిషన్ లక్ష్యాలలో ఒకటి అయినప్పటికీ, మిషన్ యొక్క వ్యయంలో 1% మాత్రమే విద్య మరియు అవగాహన కోసం ఖర్చు చేయబడింది. ^{[117][118]} అవగాహన ఉత్పత్తికి ఉపయోగించాల్సిన "సమాచారం, విద్య మరియు కమ్యూనికేషన్" వర్గానికి కేటాయించిన కేటాయింపులో ఎక్కువ భాగం ప్రింట్, రేడియో మరియు టెలివిజన్ ప్రకటనల కోసం ఖర్చు చేయబడింది. ^{[118][116]} కేంద్ర ప్రభుత్వ కేటాయింపులో ఏ భాగాన్ని అట్టడుగు స్థాయిలో అవగాహన ఉత్పత్తికి ఖర్చు చేయలేదు. ^{[116][118]}

లక్ష్య-ఆధారిత విధానం

ఈ మిషన్ లక్ష్య ఆధారిత విధానంతో అమలు చేయబడింది; గ్రామాలు, జిల్లాలు, పట్టణాలు, నగరాలు మరియు రాష్ట్రాలు కూడా నిర్మాణ లక్ష్యాల ఆధారంగా తమను తాము బహిరంగ మలవిసర్జన రహిత (ODF)గా ప్రకటించుకున్నాయి.

SBM కూడా కమ్యూనిటీ ఆధారితంగా కాకుండా సబ్సిడీ ఆధారితంగా ఉందని విమర్శించబడింది. ^[119]

అనుచితమైన నియంత్రణ వ్యవస్థ

మురుగునీటి పారుదల వ్యవస్థలు లేకపోవడంతో, మిషన్ కింద నిర్మించిన చాలా మరుగుదొడ్లు మల బురదను అరికట్టడానికి సింగిల్ పిట్ లేదా టిప్సీ పిట్స్ లేదా సెప్టిక్ వ్యవస్థలపై ఆధారపడతాయి . అయితే, నిర్మాణ లక్ష్యాలను సాధించాలనే తొందరలో స్థానిక సందర్భానికి వాటి సముచితతను పరిగణనలోకి తీసుకోలేదు. ఉదాహరణకు, ఉత్తర బీహార్‌లోని 15 తీవ్ర వరదలకు గురయ్యే జిల్లాల్లో INR 94,205 మిలియన్ల అంచనా వ్యయంతో నిర్మించిన 7.85 మిలియన్ మరుగుదొడ్లలో చాలా వరకు వార్షిక వరదల సమయంలో నిరుపయోగంగా మారతాయి. ^[120] టాయిలెట్ కూడా అందుబాటులో లేకపోవడమే కాకుండా, కంప్లెస్మెంట్ నిర్మాణం కూడా వరద నీటితో నిండిపోయి నిరుపయోగంగా మారుతుంది. ^[120]

ప్రస్తుత మురుగునీటి వ్యవస్థల సమస్యలను మరియు వాటిని శుభ్రం చేయడంలో అనేక మంది పారిశుధ్య కార్మికుల మరణాలను కూడా SBM అంగీకరించదు. ^[121]

సర్వే ఫలితాలు

బహిరంగ మలవిసర్జన నిర్మూలన ఈ మిషన్ యొక్క ముఖ్య లక్ష్యంగా ఉన్నప్పటికీ, ఏ మంత్రిత్వ శాఖ కూడా దీనిని ఎప్పుడూ పర్యవేక్షించలేదు. మరుగుదొడ్లు నిర్మించబడినవి మరియు ఖర్చు చేయబడిన నిధులను వారిద్దరూ ట్రాక్ చేశారు. ^[111] అందువల్ల, స్వతంత్ర సర్వేలు నివేదించిన వాస్తవికత ప్రభుత్వం-ప్రాయోజిత సర్వేలు నివేదించిన దానికంటే చాలా భిన్నంగా ఉంది. ^[122] జాతీయ కుటుంబ ఆరోగ్య సర్వే (NFHS) మరియు జాతీయ వార్షిక గ్రామీణ పారిశుధ్య సర్వే (NARSS) ఫలితాల మధ్య పరిశోధకులు వ్యత్యాసాన్ని కనుగొన్నారు; రెండూ ప్రభుత్వం కొన్ని నెలల తేడాతో నిర్వహించాయి. ^[111]

పరస్పరం అనుసంధానించబడిన సవాళ్లు

లక్షలాది ఆన్-సైట్ పారిశుధ్య వ్యవస్థలను జోడించడం ద్వారా మరియు మల బురద నిర్వహణను పరిగణనలోకి తీసుకోకపోవడం ద్వారా, ఇది భారతదేశంలోని నదుల కాలుష్యాన్ని మరింత పెంచుతుంది. ^[123]

పారిశుధ్య కార్మికులకు సంబంధించి SBM విజయం గురించి సందేహం ఉంది . భారతదేశాన్ని పరిశుభ్రంగా మార్చే వ్యక్తులు, పారిశుధ్య కార్మికులు, "ఈ జాతీయ స్థాయి ఉద్యమం యొక్క భాగస్వామ్యం, ప్రక్రియ లేదా పరిణామాలలో కనిపించకుండా" ఉన్నారు. ^[124] : 7 2015లో, ఈ కార్యక్రమం ప్రారంభించిన ఒక సంవత్సరం తర్వాత కూడా, లక్షలాది మంది భారతీయ ప్రజలు ఇప్పటికీ బకెట్ టాయిలెట్లు మరియు పిట్ లాట్రైన్‌లను ఖాళీ చేయడంలో మాన్యువల్ స్కావెంజర్‌లుగా పనిచేస్తున్నారు . ^[125] ^[126] ^[127] చాలా మంది తమ ఉద్యోగానికి భద్రత లేకుండా మరియు ప్రభుత్వ ఉద్యోగం నుండి వచ్చే ప్రయోజనాలు లేకుండా కాంట్రాక్టు ఏర్పాట్లపై పని చేస్తూనే ఉన్నారు. బదులుగా SBM ప్రజా ప్రదేశాలను శుభ్రంగా ఉంచే భారాన్ని కాంట్రాక్టు పారిశుధ్య కార్మికులపై మోపింది, అదే సమయంలో ప్రజలు మూత్ర విసర్జన చేయడం, మలవిసర్జన చేయడం లేదా చెత్త వేయడం ద్వారా బహిరంగ ప్రదేశాలను అపవిత్రం చేయడం స్వచ్ఛందంగా చేస్తుంది. ^[121]

2019లో WSSCC నివేదిక ప్రకారం , అత్యంత దుర్బల వర్గాలపై SBM ప్రభావం పరిమితంగా ఉంది. "శారీరక వైకల్యాలు , సామాజిక/ఆర్థిక అసమానతలు, భౌగోళికం, లైంగిక ధోరణి , లింగం మరియు కులం కారణంగా ఉన్న అడ్డంకులను పరిష్కరించలేదు" అని నివేదిక పేర్కొంది. ^[128]

ఢిల్లీలోని మూడు మున్సిపల్ కార్పొరేషన్లు నవంబర్ 2022లో 543 రోడ్ డస్ట్ హట్‌స్పాట్‌లను గుర్తించాయి, దుమ్మును తగ్గించడానికి యాంత్రిక రోడ్ స్వీపర్లు మరియు వాటర్ స్ప్రింక్లర్‌లను ఉపయోగించాయి. వారు వాయు కాలుష్య తగ్గింపు చర్యలపై నివేదికలను ఢిల్లీ ప్రభుత్వ గ్రీన్ వార్

రూమ్‌కు సమర్పించారు. ^[129]

నిధుల విషయంలో అవకతవకలు జరిగినట్లు వార్తలు వచ్చాయి. ఒడిశాలో వందలాది మంది లబ్ధిదారులు టాయిలెట్లు నిర్మించకుండానే డబ్బును పక్కదారి పట్టించారని ఫిర్యాదు చేశారు. ^[130] మధ్యప్రదేశ్‌లో దాదాపు అర మిలియన్ స్వచ్ఛ భారత్ టాయిలెట్లు బహుళ-బిలియన్ రూపాయల కుంభకోణంలో "మాయమయ్యాయి". ^[131] బీహార్‌లో స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ కోసం ఉద్దేశించిన కోట్లాది రూపాయలను ప్రభుత్వ అధికారులు బ్యాంకులతో కుమ్మక్కై స్వాహా చేశారు. ^[132] వ్యక్తిగత గృహ ఖర్చుల కోసం స్వచ్ఛ భారత్ నిధులను దుర్వినియోగం చేసిన వారిపై పోలీసు ఫిర్యాదులు దాఖలు చేయబడ్డాయి. ^[133]

స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ ఆధారంగా రూపొందిన సినిమా

ఆగస్టు 2023లో, స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ ఆధారంగా పంచ్ కృతి - పైవ్ ఎలిమెంట్స్ అనే సినిమా భారతదేశంలో విడుదలైంది, ఇందులో ఐదు కథలు ఉన్నాయి మరియు మధ్యప్రదేశ్‌లోని బుందేల్‌ఖండ్‌లోని చందేరిలో సెట్ చేయబడ్డాయి , ఇది చాలా వరకు వాస్తవ ప్రదేశాలలో చిత్రీకరించబడింది. ఇది మహిళా కేంద్రీకృత చిత్రం, ఇది మహిళల గురించి అనేక ముఖ్యమైన ఇతివృత్తాలు మరియు అంశాలను స్పృశించింది. ఇది "స్వచ్ఛ భారత్ అభియాన్" మరియు "బేటీ బచావో బేటీ పఢావో అభియాన్" వంటి భారతదేశంలో జరుగుతున్న సామాజిక ఉద్యమాల ప్రాముఖ్యతను కూడా పరిశీలిస్తుంది. ^[134]

స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్‌లో అవినీతి

మధ్యప్రదేశ్‌లో 540 కోట్ల రూపాయల భారీ కుంభకోణం బయటపడింది, ఇందులో 2012 మరియు 2018 మధ్య నిర్మించాల్సిన టాయిలెట్లు కేవలం కాగితాలపైనే ఉన్నాయని తేలింది. 4.5 లక్షలకు పైగా టాయిలెట్లు కాగితంపైనే ఉన్నాయని, అవి ఎక్కడా క్షేత్రస్థాయిలో కనిపించడం లేదని తేలింది.

గుజరాత్‌లో, ఈ నెల ప్రారంభంలో ప్రజా ప్రయోజన వ్యాజ్యం (పిఐఎల్) విచారణ సందర్భంగా, ఉత్తర గుజరాత్‌లోని బనస్కాంత జిల్లాలో మరుగుదొడ్ల నిర్మాణంలో జరిగిన కుంభకోణాన్ని హైకోర్టు ఎత్తి చూపింది. ^[135]

రాజస్థాన్‌లో, ఇతర రాష్ట్రాల మాదిరిగానే, ప్రభుత్వం తన ఇంట్లో మరుగుదొడ్డి నిర్మించుకునే ప్రతి వ్యక్తికి రూ. 12,000 చెల్లిస్తుంది. ఈ డబ్బును స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ యొక్క బహిరంగ మలవిసర్జన రహిత పథకం కింద చెల్లిస్తారు మరియు ఈ లక్ష్యం త్వరగా సాధించబడే మార్గంలో ఉన్నట్లు అనిపిస్తుంది, కానీ రాజస్థాన్‌లో ఇది కాగితంపై మాత్రమే ఉంది. ^[136]

ఒడిశా రాష్ట్రంలోని బలంగీర్ జిల్లాలో, మరుగుదొడ్ల నిర్మాణం మరియు నిధుల వినియోగంలో భారీ అవకతవకలు జరిగాయని మరియు జిల్లాలో ఈ ప్రాజెక్టును అమలు చేసే బాధ్యత కలిగిన సర్వ సిఖ్య అభియాన్ (SSA) సీనియర్ టెక్నికల్ కన్సల్టెంట్ (STC) పై శాఖాపరమైన చర్య తీసుకోవాలని కలెక్టర్ సిఫార్సు చేశారు. అయితే, ప్రభుత్వం ఇంకా నిర్లక్ష్యంగా వ్యవహరిస్తోంది. ^[137]

స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ (పట్టణ)

స్వచ్ఛ్ ఇండియా ఉద్యమం (అర్బన్) దేశవ్యాప్తంగా 4,000+ నగరాల్లో పట్టణ భారతదేశాన్ని బహిరంగ మలవిసర్జన నుండి విముక్తి చేయడం మరియు మునిసిపల్ ఘన వ్యర్థాలను 100% శాస్త్రీయంగా నిర్వహించడం లక్ష్యంగా పెట్టుకుంది. అక్టోబర్ 2, 2019 నాటికి 66 లక్షల వ్యక్తిగత గృహ మరుగుదొడ్లు (IHHLs) నిర్మించడం దీని లక్ష్యాలలో ఒకటి. అయితే, ఈ లక్ష్యాన్ని 2019 నాటికి 59 లక్షల IHHLs తగ్గించారు. ఈ లక్ష్యాన్ని 2020 నాటికి సాధించారు. ^[46]

లక్ష్యాలు	అసలు లక్ష్యం	సవరించిన లక్ష్యం (2019లో సవరించబడింది)	అసలు నిర్మాణం
వ్యక్తిగత గృహ మరుగుదొడ్లు	66,42,000	58,99,637	62,60,606
కమ్యూనిటీ మరియు పబ్లిక్ టాయిలెట్లు	5,08,000	5,07,587	6,15,864 మంది

మూలాలు: స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ అర్బన్ - డాష్‌బోర్డ్; PRS.

లక్ష్యాలు	లక్ష్యాలు	మార్చి 2020 నాటికి	డిసెంబర్ 2020 నాటికి
ఇంటింటికి వ్యర్థాల సేకరణ (వార్డులు)	86,284 తెలుగు in లో	81,535 (96%)	83,435 (97%)
మూల విభజన (వార్డులు)	86,284 తెలుగు in లో	64,730 (75%)	67,367 (78%)
వ్యర్థాల ప్రాసెసింగ్ (% లో)	100%	65%	68%

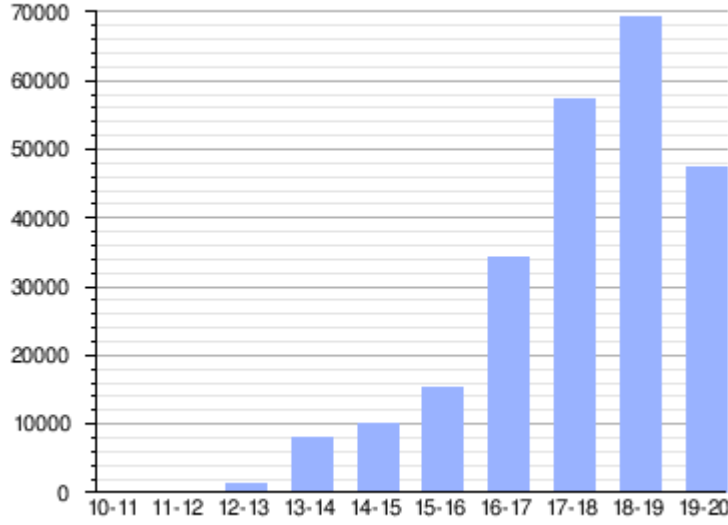
మూలాలు: పట్టణాభివృద్ధిపై స్టాండింగ్ కమిటీ (2021); PRS.

2014 నుండి 2021 వరకు SBM (U) కింద, రాష్ట్రాలు/UTలకు బడ్జెట్ కేటాయింపులు రూ.13,239.89 కోట్లు. అలాగే, SBM-U 2.0 (2021–2026) కోసం బడ్జెట్ కేటాయింపులు రూ.30,980.20 కోట్లు. ^[47]^[138]

స్వచ్ఛ రైలు, స్వచ్ఛ భారత్

- స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్‌లో భాగంగా, భారత రైల్వేలు స్వచ్ఛ రైల్‌ను ప్రారంభించాయి, స్వచ్ఛ భారత్ చొరవ పర్యావరణ అనుకూలమైన బయో-టాయిలెట్‌లకు మారడానికి ఒక కార్యాచరణ ప్రణాళికను రూపొందించింది, ఇది 2020–21 నాటికి దాని మొత్తం ప్రయాణీకుల కోచ్‌ల నుండి నేరుగా ఫ్లషింగ్ టాయిలెట్‌లను తొలగించడానికి సహాయపడుతుంది. ^[139] ఇంకా , భారతీయ రైల్వేలు దాని తేజస్ ఎక్స్‌ప్రెస్ రైలు సెట్‌లలో బయో-వాక్యూమ్ టాయిలెట్‌లను ప్రవేశపెట్టాయి , ఇది నీటి వృధాను నిరోధించడంలో సహాయపడుతుంది. ^[140]
- భారతదేశపు మొట్టమొదటి గ్రీన్ రైలు మార్గంగా, రామేశ్వరం-మనమదురై మార్గాన్ని ఎంపిక చేసి, మొదట ఈ మార్గంలో నడుస్తున్న 10 రైళ్లలో బయో-టాయిలెట్లను అమర్చారు. ^[141]

10-11 మరియు 19-20 మధ్య స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ యొక్క బయోటాయిలెట్ల సంవత్సరవారీ సంస్థాపన (2014-2020) నిలుపు బార్ చార్ట్

కోచ్ లలో బయో-టాయిలెట్ల సంస్థాపనపై SRSB సంవత్సర వారీ పురోగతి [142]

స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ II

2016లో ప్రారంభమైన స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ యొక్క మొదటి భాగం గత ఐదు సంవత్సరాలలో 2020లో పూర్తయింది, కానీ కోవిడ్ మరియు లాక్డౌన్ కారణంగా, కేంద్రం దాని గడువును మార్చి 2021 వరకు పొడిగించింది. [143] 2020లో, భారత ప్రభుత్వం స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ యొక్క రెండవ దశను ప్రారంభించింది. ఈ దశ దేశవ్యాప్తంగా ప్రస్తుత బహిరంగ మలవిసర్జన రహిత (ODF) స్థితిని కొనసాగించడం, అలాగే గ్రామాలలో వ్యర్థాల నిర్వహణను మెరుగుపరచడంపై దృష్టి పెడుతుంది. [144] ODF స్థితిని కొనసాగించే మరియు వ్యర్థాల నిర్వహణ వ్యవస్థలను అమలు చేసే గ్రామాలను "ODF ప్లస్"గా నియమిస్తారు, అయితే వ్యర్థాల నిర్వహణ వ్యవస్థలను పాక్షికంగా అమలు చేసిన గ్రామాలను (ఉదా. ఘన లేదా ద్రవ వ్యర్థాలలో ఒకదానికి మాత్రమే) "ODF ప్లస్ ఆసిరింగ్"గా నియమిస్తారు. మే 2023లో, భారతదేశంలోని 50% గ్రామాలు ODF ప్లస్ హోదాను సాధించాయని, తెలంగాణ రాష్ట్రం 100% ODF ప్లస్ రేటును సాధించిందని భారత ప్రభుత్వం ప్రకటించింది. [145][146]

ఇది కూడ చూడు

- ఆకుపచ్చ రైలు కారిడార్
- మరుగుదొడ్ల లభ్యత పరంగా భారత రాష్ట్రాలు ర్యాంకింగ్ పొందాయి
- భారతదేశంలోని పరిశుభ్రమైన నగరాల జాబితా
- భారతదేశంలోని పరిశుభ్రమైన రైల్వే స్టేషన్ల జాబితా
- సమాజ నేతృత్వంలోని సంపూర్ణ పారిశుధ్యం
- డిజిటల్ ఇండియా
- ఎలక్ట్రానిక్ టాయిలెట్
- ఇండియా.గోవ్.ఇన్
- టాయిలెట్: ఏక్ ప్రేమ్ కథ — ఒక చలన చిత్రం
- భారతదేశంలో నీటి సరఫరా మరియు పారిశుధ్యం
- లూకేప్